

Recenzii

Până aici ne-am referit succint la șase studii publicate în prezenta colecție. Cu această ocazie ne-am pus legitima întrebare: *de ce numai șase?!...* Fiindcă Părintele lector univ. dr. Marian Vild a elaborat mai multe studii de înaltă ținută științifică publicate cu prilejul mai multor participări academice.

Dar dincolo de această remarcă, vom reține, în concluzie, că învățământul teologic universitar românesc are resurse inepuizabile în afirmarea exegezei ortodoxe, iar studiile *Părintelui Marian Vild* constituie o dovadă convingătoare în acest sens.

Pr. Prof. Univ. Dr. Sorin Cosma

Edmond L. Gallagher and John D. Meade, *The Biblical Canon Lists from Early Christianity: Texts and Analysis*, Oxford: University Press, 2017, ISBN 978-0-19-879249-9

Lucrarea lui Gallagher și Meade (numiți abreviat în continuare – G și M) prezintă și comentează un număr de 21 de liste ale canonului biblic datând din primele cinci secole creștine. Suplimentar sunt prezentate și 2 „liste” de origine iudaică (Iosif Flaviu și Talmudul babilonian). Prin listă canonică G și M înțeleg „o listă a cărților biblice pe care un sinod sau un autor (antic) le consideră a fi canonul biblic”. G și M sunt conștienți de redundanța conținută în această definiție, întrucât termenii „canon” și „listă” sunt sinonimi pentru mulți cercetători („Introducere”, p. xiii).

Desigur, pentru reconstituirea istoriei canonului biblic, cercetarea nu se poate limita doar la liste ale canonului biblic, ci trebuie luate în discuție și alte criterii. Folosirea și citarea unei cărți biblice de către un autor patristic spune ceva despre modul în care acesta privea canonicitatea cărții. La fel, analiza manuscriselor antice poate avea o pondere însemnată în reconstituirea procesului de cristalizare a canonului Sfintei Scripturi. G și M consideră că listele canonice sunt mai grăitoare decât celelalte criterii, întrucât reprezintă mărturii explicite a ceea ce era considerat a fi canon biblic în regiunea și timpul în care ele au apărut. Cum bine observă autorii, prezența unui manuscris la Qumran, de pildă, nu indică neapărat canonicitatea, ci mai degrabă popularitatea unei scrieri. Eu mi-aș permite să adaug o observație pe care G și M nu o fac: listele canonice cuprinse în volum sunt emise de ierarhi întâistătători și teologi remarcabili (Sf. Atanasie al Alexandriei, Sf. Grigorie de Nazianz etc.) sau de sinoade (Laodiceea, Hippo/Cartagina); cu alte cuvinte, listele exprimă o poziție de mare autoritate a celor care reprezentau autoritatea eclezială în epocă.

Introducerea se încheie cu o sinopsă a canonului Sfintei Scripturi, fiind vizibile diferențele între canonul iudaic, romano-catolic, protestant și ortodox. (p. xxi)²

Binevenit după expunerea acestei diversități confesionale apare capitolul 1 al lucrării („The Development of the Christian Biblical Canon”, pp. 1-56), întrucât diferențele actuale apar ca și consecințe ale unei evoluții istorice. G și M prezintă dezvoltarea canonului biblic, abordând mai întâi Biblia Ebraică/Vechiul Testament, apoi Noul Testament. Nu este o

² Pentru detalii asupra diferențelor confesionale, vezi și recenzia lui Alexandru Ioniță la *THE UNIVERSAL BIBLE of the Protestant, Catholic, Orthodox, Ethiopic, Syriac, and Samaritan Church*, *Revista Teologică* 2 (2012), pp. 375-377.

Recenzii

abordare exhaustivă a acestui subiect, motiv pentru care G și M îi sugerează cititorului bibliografia cea mai reprezentativă în notele de subsol. Prezentarea succintă a principalelor izvoare antice este succedată de teoriile moderne cu privire la formarea canonului. Am apreciat pozitiv faptul că G și M se raportează cu precauție la teoriile principale din cercetare și susțin puncte de vedere echilibrate referitor la dezvoltarea canonului Vechiului și Noului Testament.

Următoarele capitole expun detaliat principalele liste antice ale canonului biblic. Din punct de vedere metodologic, abordarea este aceeași pentru fiecare listă. După o scurtă introducere în care oferă date biografice / bibliografice relevante, G și M prezintă, în formă tabelară, textul original (din ediții critice) și traducerea engleză. Fiecare listă este succedată de o discuție sintetică și de comentarii. Referințele din notele de subsol oferă explicații suplimentare și indicații bibliografice exhaustive, care vor satisface și pe cel mai exigent cititor.

În capitolul 2 sunt analizate „Liste iudaice” (pp. 57-69). În fapt, numai lista din Talmudul babilonian (*Baba Bathra* 14b, aprox. 200 d.H.) cuprinde o enumerare a cărților din Tanach. Iosif Flaviu nominalizează doar grupele de cărți și numărul acestora (*Contra lui Apion* 1.37-42).

Capitolul 3 cuprinde „Liste creștine în greacă” (pp. 70-173), în ordine cronologică: Lista Byennios; Melito de Sardes (text în Eusebiu, *Istoria eccl.* 4.26.12-14); Origen, *Extras din Comentariu la Psalmi; Comentariu la Matei 1 și Comentariu la Ioan 5* (text în Eusebiu, *Istoria eccl.* 6.25, 3-16); Origen, *Omilii la Iosua* 7.1; Eusebiu de Cezareea, *Istoria eccl.* 3.25; Cyril al Ierusalimului, *Cateheze* 4.33-36; Atanasie al Alexandriei, *Epistola festivă* 39; Canonul 59 al Sinodului din Laodicea; Canonul 85 din *Canoanele apostolice* (în varianta greacă și siriacă); Grigorie de Nazianz, *Carmina Theologica* I.1.12; Amfilohie de Iconium, *Iambi ad Seleucum* 251-320; Epifanie al Salaminei, *Panarion* 8.6.1-4 și 76.22.5; *De mensuris et ponderibus* 4-5 și 22-23. Inedită pentru cititorul ortodox este „Lista Bryennios” și aprecierea acesteia drept cea mai veche listă canonică (100-150 d.H.), întrucât, în teologia românească, Melito de Sardes este considerat primul autor care ne-a lăsat o listă a cărților Scripturii.³

„Listele creștine în latină” (pp. 174-235) sunt prezentate în capitolul 4 al lucrării. Similar capitolului anterior, documentele sunt expuse în ordinea cronologică: Fragmentul Muratori; Codex Claromontanus; Catalogul Mommsen; Ilarie de Poitiers, *Instructio Psalmorum* 15; Ieronim, *Prologus Galeatus; Epistola 53 (către Paulin) și Epistola 107 (către Laeta)*; Rufin din Aquileea, *Comentariu la Crezul Apostolic*; sumarul sinodului din Hippo (*Breviarium Hipponense* 36); Augustin, *De doctrina christiana* 2.8.12.24-13.29; Papa Inocențiu I, *Epistola 6* (către Exsuperiu de Toulouse).

Capitolul 5, intitulat „Liste creștine în siriacă” (pp. 236-243), cuprinde o singură listă stihometrică a Sfintei Scripturi, conținută în manuscrisul MS 10, Mănăstirea Sf. Ecaterina din Sinai.

³ Astfel și cea mai recentă prezentare în: I. Chirilă, D. Abrudan, P. Semen, C. Oancea, R. Onișor, M. Basarab, *Introducere în Vechiul Testament*, Basilica, București, 2018, p. 71.

Recenzii

Deși G și M și-au propus prezentarea listelor canonului biblic în lucrarea prezentă, autorii au găsit utilă introducerea a două capitole cu caracter anex, care pot fi însă relevante pentru discuția pe marginea listelor redate anterior. Astfel, în capitolul 6 (pp. 244-260), autorii trec în revistă o selecție de manuscrise biblice, grupate după limba în care sunt scrise (grecești, latine, siriace, ebraice) și după extinderea lor (manuscrise integrale ale Bibliei, manuscrise ale Vechiului Testament, manuscrise ale Noului Testament). În apendicele propriu-zis, „Antilegomena și apocrife mai importante” (pp. 261-284), sunt analizate acele scrieri canonice asupra cărora au existat îndoieli în antichitate, sau scrierile care au fost așezate în afara canonului în liste. Ele sunt cunoscute în teologia ortodoxă sub denumirile de cărți *anaginokomena* și cărți apocrife. În ordine alfabetică, sunt înșirate și discutate sumar următoarele scrieri: Epistola lui Barnaba; Baruh; Epistolele lui Clement; 3 Corinteni; Daniel (suplimente); Diatessaron; Didahia; Ecclesiastul; Cărțile lui Enoh; Cărțile Ezdra; Ester; Iezechiel; Epistola către Evrei; Epistola Sf. Ap. Iacov; Epistola lui Ieremia; Epistolele Sf. Ioan; Cartea Jubileelor; Epistola Sf. Ap. Iuda; Iudit; Epistola către Laodiceeni; 1-4 Macabei; Epistolele pastorale; Actele lui Pavel; Apocalipsa lui Petru, Epistolele Sf. Ap. Petru; Evanghelia lui Petru; Apocalipsa; Păstorul lui Hermas; Iisus Sirah; Cântarea Cântărilor; Evanghelia lui Toma; Tobit; Înțelepciunea lui Solomon.

Bibliografia finală este impresionantă prin numărul lucrărilor înșirate, fiind vorba de cele mai relevante și valoroase contribuții din cercetare (pp. 285-316). Un index al literaturii antice (pp. 317-331) și unul al autorilor moderni (pp. 332-337) încheie lucrarea.

Lucrarea lui Edmond Gallagher și John Meade reprezintă o resursă care nu ar trebui să lipsească din nicio bibliotecă teologică. Autorii aduc o contribuție majoră la cercetarea istoriei canonului biblic, prin faptul că înlesnesc accesul la izvoarele esențiale. Deși acestea erau cunoscute specialiștilor, autorii au investit un efort remarcabil pentru a le aduna într-un singur volum, într-o ediție actualizată și cu revizuirea traducerii în engleză.

Gallagher și Meade fac o pledoarie convingătoare despre importanța listelor antice în comparație cu alte criterii luate de obicei în considerare în cercetarea canonului biblic (manuscrise, comentarii și citări ale cărților biblice în scrierile autorilor din primele secole creștine).

Nu în ultimul rând, lucrarea lui Gallagher și Meade reprezintă o prețioasă resursă pentru teologia ortodoxă, având în vedere că, în chestiunea canonului biblic, persistă neclarități sau perspective diferite între teologii ortodocși, iar edițiile moderne ale Sfintei Scripturi din Bisericile ortodoxe naționale nu sunt identice în ceea ce privește cuprinsul Vechiului Testament.

Plăcerea lecturării acestei cărți mi-a fost umbrată de câteva aspecte. Unele repetări – cum ar fi precizarea că Paralipomena este denumirea greacă pentru Cronici (pp. 80; 96; 114; 116; 122; 126; 139; 140... cf. *passim*) – pot să pară inutile oricărui cititor familiarizat cu denumirea diferită a cărților Vechiului Testament în MT și LXX.

În opinia mea, puteau fi incluse și alte izvoare, la care G și M fac referiri pe parcursul lucrării, cum ar fi listele conținute în: *Dialogul dintre Timotei și Aquila*; Sf. Ioan Damaschin, *Expositio fidei* (sec. 7-8); patriarhul Nicefor I, *Chronologia brevis* (sec. 8-9). Ce-i drept, autorii și-au propus să analizeze liste ale canonului biblic în creștinismul timpuriu („Early Christianity”), redactate în perioada secolelor 3- 5 d.H. Dar, atâta timp cât listele prezentate în volum demonstrează că nici după 5 secole aceasta canonul Vechiului Testament nu pare a

Recenzii

fi o chestiune definitiv clarificată între biserici, de ce să nu iei în discuție și listele mai târzii din primul mileniu al creștinismului? De altfel, una din liste, cea din *Dialogul dintre Timotei și Aquila*, datată de cercetători în secolul 6, este probabil mai veche. Jaqueline Pastis⁴ a arătat, cu argumente convingătoare, că datele istorice, textuale și doctrinare care se desprind din acest dialog presupun ca *Vorlage* o scriere pierdută, din a 2-a jumătate a sec. 3.

Dar aceste mici observații nu pot diminua cu nimic valoarea lucrării recenzate. *The Biblical Canon Lists from Early Christianity: Texts and Analysis* va deveni o carte de referință, capabilă să dea un impuls aprofundării cercetărilor în domeniul istoriei canonului biblic. Edmond Gallagher și John Meade pun la dispoziție o resursă prețioasă pentru cercetătorii interesați de discuția despre canon în teologia ortodoxă modernă.

Pr. Conf. Dr. Constantin Oancea

Pr. Gheorghe Maior, *Către elevii mei. Sfaturi pastorale*, Editura Andreiana, Sibiu, 2019, îngrijire ediție și studiu introductiv de Pr. Conf. Dr. Constantin Necula, ISBN 978-606-989-061-5, 257 p.

Admirativ constat că preocupările de restituire a valorilor teologice românești sunt încă vii. În atâtea domenii prezența românească este în poziții de frunte. Cei ce le ocupă au tot dreptul să fie și învățători. Experiența, în nenumărate ocazii, asigură atât continuitate benefică, cât și finalitate rodnică în instituția numită „școala vieții”. Subtitlul cărții deosebește parte din esența ei: rolul, rostul și folosul sfaturilor pastorale. Părintele Gheorghe Maior (1892-1970) și-a asumat o misiune și prin promisiunile ce le-a onorat. Prin ceea ce scrie s-a ținut de cuvânt. Nu epatează. Renunța din start la termeni pompoși (chiar dacă ar avea suficiență „acoperire” să-i utilizeze) și conferă forță expunerilor prin originalitate și, mai ales, simplitate. „Pentru un conducător duhovnicesc e întru totul necesar să știe să se orienteze în slujba de păstor bun al turmei sale cuvântătoare, care sufletul său și-l pune pentru oi și al cărui glas are să fie cunoscut de turmă și urmat. Să-l învețe a păstori, voiesc aceste sfaturi ale mele”. Pentru început grija sa de sfătuitor este orientată spre **religie** tratată **din punct de vedere practic**. Teme ca religia și sufletul omenesc, religia în viața practică, Biserica, organ de permanentizare a religie, ortodoxia și sufletul românesc continuă cuvântul lămuritor de la început, dar deschid și o perspectivă de interes pentru cititor. „V-am pus în mână busola cu forțele ei magnetice.

Urmează să facem cunoștință cu „regulile cărmuirii”. Prima dintre ele privește **personalitatea preotului**. Cel chemat la prea înalta treaptă a preoției este cercetat spre a afla care este rolul voinței în asumarea și înobilarea misiunii. Înșușirile acestuia asociate cu programul de pregătire teoretică dau dimensiunea compatibilității celui în cauză cu cerințele din domeniul pastoral. „Preotul trebuie să fie conducătorul omenirii la nemurire... Preotul a fost în frunte. Și viața îl cere în frunte și pe mai departe”. Cel ales trebuie să fie autentic și credibil, nu doar să existe! Dar poate fi ceea ce i se cere? S-a verificat cu maximă atenție pe sine spre a descoperi dacă este apt pentru fructificarea chemării? „Cu cât cineva are mai

⁴ Jaqueline Z. Pastis, „Dating the Dialogue of Timothy and Aquila: Revisiting the Earlier Vorlage Hypothesis”, în: *The Harvard Theological Review*, vol. 95, Nr. 2 (Apr., 2002), pp. 169-195.